

SO'ZLARNING BIRIKISH USULLARIGA OID AYRIM NAZARIY YONDASHUVLAR

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna

Farg'ona davlat universiteti Ingliz tili kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Baydjanova Dinora Karimovna

Farg'ona davlat universiteti
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi
2-kurs magistranti

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-May 2023 yil

Ma'qullandi: 13-May 2023 yil

Nashr qilindi: 16-May 2023 yil

KEY WORDS

*leksika, grammatika, paradigma,
lingvistika, kulturologiya,
lingvokulturologiya.*

ABSTRACT

mazkur maqolada so'z, uning birikish usullari, semantik tuzilishi va boshqa so'zlar bilan aloqasi yoritilgan. So'zlarning leksik, grammatik xususiyatlariga ko'ra so'z turkumlariga ajratilishi va klassifikatsiyalanishi shuningdek, so'z va so'z birikmalari paradigmasining vujudga kelishi bayon etilgan.

Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy qadriyat va an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlar mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi. Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha - lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Natijada XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o'rganishni maqsad qilgan - tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi.

Lingvokulturologiya - "til va madaniyat"ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o'zida aks ettirgan hodisalar - til-madaniyatni birgalikda o'rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. U madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bog'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Har qanday tilning lug'ati tarkiban bir butun bo'lib, unda har bir so'z o'zining semantik tuzilishi va boshqa so'zlar bilan aloqasi tufayli muayyan o'rinni egallaydi.¹

So'z ham, so'z birikmalari ham tilda juda katta ahamiyatga ega bo'lgan birliklardir. So'z va so'z birikmalari o'rtasida ko'p jihatdan o'xshashliklar mavjud. Bu o'xshashliklar asosan quyidagilardan iboratdir: tilning asosini so'zlar tashkil etadi. Lekin har bir so'z aniq bir ma'no ifodalagani bilan hali u tugal emas. So'zlar bir-birlari bilan munosabatga kirishib, gap bo'lgandagina tugal ma'no ifodalaydilar va nutq shakliga kiradi.

¹ Djumabayeva J.Sh. Turli tizimli tillarda leksik va stilistik graduonomiya. Monografiya (126 b.). Toshkent. 2007yil.

Lekin so'zlar gap tarkibida xuddi munchoqni ipga terгани kabi birikmaydilar, ular gruppalashadi, so'z birikmalari deb ataluvchi ma'lum qurilish xarakteriga ega bo'lgan so'z gruppalari o'zaro birikadi. So'zlarning ana shunday birikuvlaridangina gap paydo bo'ladi².

Xullas, so'zlar gap ichidagina yashaydilar va shundagina katta ahamiyatga ega bo'ladilar. Bu jihatdan so'z birikmalari ham so'zlarga juda yaqin turadi. Ular ham nutqda, gapda yashaydilar. So'zlar turlanadilar, tuslanadilar, o'z formalarini o'zgartiradilar. So'zlarga xos bo'lgan bu xususiyat so'z birikmalarida ham saqlanadi. So'z birikmalarining bosh so'zi so'z birikmasi tarkibida ham turlanish, tuslanish, forma o'zgartirish xususiyatini saqlaydi. Natijada so'z va so'z birikmalarining paradigmasi vujudga keladi.

Qiyoslaymiz:

Kitoblar, kitobim, kitobing, kitobi, kitobimiz va hokazo. Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi, bizning kitobimiz, sizning kitobingiz; Maktabga bordim. Maktabga bordi. Maktabga bordik va hokazo

So'zlar leksik, grammatik xususiyatlariga ko'ra odatda so'z turkumlariga ajratiladi, klassifikatsiya qilinadi. So'z birikmalari kamida ikki so'zning birikuvidan tashkil topib, ulardan biri bosh so'z sanaladi. Bosh so'z so'z birikmasining asosini, yadrosini tashkil etadi. Bosh so'z qanday so'z turkumiga mansub so'z bilan ifodalanganligiga ko'ra so'z birikmalari ham klassifikatsiya qilinadi³ (otli birikmalar, fe'lli birikmalar, ravishli birikmalar va hokazo).

Demak so'z birikmalarining klassifikatsiyasi so'zlarga, ularning leksik, grammatik xususiyatlariga bog'liq. Bu esa so'z va so'z birikmalari o'rtasida bog'liqlik, yaqinlik borligidan dalolat beradi va ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Omonimiya faqat so'zlarga xos xususiyat.

So'z birikmalari ham leksik-semantik xususiyatga ega, lekin ular so'zlar kabi tilda doimiy yashamaydi, faqat nutq protsessida tashkil topgani uchun o'sha vaziyatning o'zidagina, shu gap tarkibidagina biror murakkab ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun omonimiya hodisasi so'z birikmalari uchun xos emas⁴.

Biror tushuncha so'z orqali ifodalanganda bir so'z ishtirok etadi. So'z birikmasida ham xuddi so'z kabi biror tushuncha ifodalanadi, lekin bu tushuncha bir so'z bilan emas, balki leksik hamda grammatik jihatdan aloqaga kirishgan birdan ortiq so'zlar yig'indisi - so'z birikmalari orqali ifoda etiladi. So'z birikmasi hamda so'z yuzasidan ishlab chiqilgan nazariyalarda so'z birikmalari ham so'zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin so'z leksik hodisa, so'z birikmasi grammatik hodisadir.

So'z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi, deya ta'rif berish bilangina chegaralanadi⁵.

Tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar bu borada quyidagi nazariy qarashlarni bildirgan: nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug'iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so'zdan nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi so'z birikmasini afzal qilib qo'yadi⁶.

² Sharipov M. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 1918. 13-bet.

³ O'sha manba. 15-bet.

⁴ O'sha manba. 16-bet..

⁵ Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2011. 171-bet.

⁶ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 305-bet

Qiyoslaymiz: *O'qimoq, tez o'qimoq*. Keyingi nutqiy hosilada harflarni urishtirib, ma'nosini tushunish harakati o'qimoq so'ziga nisbatan aniqroq. Chunki unga *tez* so'zi ko'maklashgan. Ko'rinadiki, so'z ham, so'z birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. So'z ifodalaydigan tushuncha noaniq. Demak, kengroq (masalan, o'qimoq felida harakat *tez* ham, *sekin* ham bo'lishi mumkin), so'z birikmasida esa ikki tushuncha o'z mustaqilligini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakat (harflarni tez urishtirib, ma'nosini tushunish) ifodalangan.

Demak, so'z o'z ma'noviy imkoniyatini to'laroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil so'zga ehtiyoj sezadi.

Bundan tashqari so'z birikmalarining xususiyatlarini guruhlariga ajratib umumlashtiradi⁷: a) birdan ortiq mustaqil so'z; b) a'zolarining ma'noviy va grammatik jihatdan mosligi; d) tobelik; e) tushuncha ifodalash.

So'z birikmasi bu to'rt belgisining har biri bilan o'ziga yondosh hodisalarga o'xshaydi va bir vaqtning o'zida farqlanadi. Masalan, birdan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topganligi bilan so'zdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan o'xshashlik kasb etadi.

Mazkur til birligi haqida ma'lumot berilgan so'z birikmasi so'zdan ko'ra kengroq tushunchani ifodalaydi, ya'ni narsa-buyum yoki harakatni ta'riflab, tavsiflab ifodalaydi yoxud harakat obyektini ham ko'rsatadi⁸.

Qo'shma so'zlar esa bir tushunchani ifodalaydi. Ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar so'z birikmalariga juda o'xshaydi. Farqi shundaki, qo'shma so'zlar bir bosh urg'u bilan aytiladi va bitta so'roqqa javob beradi. So'z birikmasida har bir so'z alohida urg'u oladi va ayrim so'roqqa javob bo'ladi. So'z birikmalari qo'shma so'zlar hosil bo'lishi uchun asosdir. Deyarli barcha qo'shma so'zlar so'z birikmalaridan shakllangan⁹.

Ba'zi elementlar har jihatdan juda mustahkam bog'lanib, bir so'z tusida bo'lishi ham mumkin. Bunday vaqtda o'sha kompleksdagi element so'zlar orasida sintaktik munosabatlar bo'lmaydi, ular ayrim sintaktik funksiyani bajarmaydi, balki butun birikma bir vazifani bajaradi, ma'noda maxsuslanish bo'ladi. Bu kompleks bir so'z kabi qaraladi¹⁰.

Masalan: *temir yo'l qurmoq* (bir birikma: temir va yo'l elementlarining ikkalasi birlikda bir so'z hukmidadir). Bu jihatdan ba'zan so'z birikmasi bilan qo'shma so'z bir shaklda bo'ladi. Bularni grammatik semantik xususiyatlar orqali aniqlaymiz.

Masalan: *oq qovun*: 1) so'z birikmasi (oq tusdagi har qanday qovun); 2) qo'shma so'z (qovunning bir turi, chog'ishtiring: *qora qozon, qora qant, oq olma, qizil olma, qizil gul*). Bu tipdagi bir xillik ko'pincha aniqlovchi + aniqlanmish formasidagi birikishda uchraydi. Shu kabi o'ziga xos nazariy qarashlar tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar tomonidan e'lon qilingan manbalarda ham o'z aksini topadi¹¹.

So'z birikmasi asosida shakllangan qo'shma so'zlar, aksincha grammatik xususiyatlarini butkul yo'qotgan bo'ladi. Nazarimizda, yuqorida keltirilgan asallari, qo'lqop kabi so'zlarda grammatik ko'rsatkichlar mavjud emas, deb o'ylaymiz. *Ko'zoynak, simyog'och, maxsikovush* kabi so'zlar tarixan qaratqich va qaralmish birikuvidagi so'z birikmasi bo'lib, ular orasidagi qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchalari o'z ahamiyatini yo'qotgan.

⁷ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 305-bet

⁸ Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. 133-bet

⁹ Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. 133-bet

¹⁰ G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965. 11-bet

¹¹ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 305-bet

Bugungi kunga kelib, qo'shma so'z sifatida shakllangan. Bundan tashqari boshqa tilshunoslardan farqli ravishda M.Sharipov barcha qo'shma so'zlar ham so'z birikmasi asosida yuzaga kelmagan degan, xulosani bildiradi¹².

So'z birikmasi va so'z haqida fikr yuritganimizda yuqorida aytib o'tilmagan yana bir farqli jihatini keltirib o'tamiz. So'zlar grammatik qoshimchalardan tashqari so'z yasovchi qo'shimchalarini olib, bir so'zdan boshqa bir so'z hosil bo'ladi. So'z birikmalari esa bir butun holda so'z yasovchi qo'shimchalarni qabul qila olmaydi. Ular faqat grammatik xususiyatlarga ega bo'lgan qo'shimchalar bilan birika oladilar.

So'z birikmalari taraqqiyotini tasvirlashda material dastlab sintaktik aloqa tiplari-boshqaruv, moslashuv, bitishuv aloqalari asosida hosil qilingan birikma tiplari bo'yicha tasnif qilindi. So'ngra sintaktik aloqani ta'minlovchi grammatik vosita turlariga ko'ra birikmaning kelishikli va ko'makchili boshqaruv asosida hosil qilingan turlari ajratilgan, bular o'z navbatida ifodalangan sintaktik munosabat tipiga ko'ra ob'ektli, holli birikmalarga ajratib o'rganilgan.

So'z birikmasi grammatik jihatdan hokim bo'lgan so'zning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra fe'l yoki ot (keng ma'noda) boshqaruvli turlarga ajratiladi. To'plangan faktik material so'z birikmasi taraqqiyotida sodir bo'lgan o'zgarishlar asosan fe'l boshqaruvli (qisqacha: fe'lli) birikmalar bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Grammatik jihatdan hokim bo'lgan fe'l o'z semantik xususiyatiga ko'ra tushum kelishigini va makon (lokal) kelishiklari bo'lgan jo'nalish, chiqish, o'rin kelishiklari formasida bo'lgan so'zlarni boshqarib, ob'ekt va hol ma'noli birikmalar hosil qiladi. Tushim kelishikli birikmalar boshqaruv formalari orasida, shubhasiz, kelishikli boshqaruv eng ko'p tarqalgandir. Bular orasida ayniqsa tushum kelishikli boshqaruv asosida hosil qilingan konstruktsiyalar katta o'rin egallaydi.

Tushum formasini boshqaruvchi fe'llar o'timli fe'llar bo'lib, ular uchun xarakterli bo'lgan birikuvchanlik modellarini aniqlash o'zbek tilshunosligi va umuman turkiyshunoslik uchun muhim ahamiyatga egadir. Bu masalaning hal qilinishida birikmaning ham formal-grammatik, ham sintaktik belgilaridan kelib chiqmoq kerak bo'ladi. Bu esa o'z navbatida faqat birikma komponentlarini o'zaro bog'lab turuvchi formal vositalarnigina emas, komponentlarning leksik-semantik xususiyatlarini ham belgilashni - hokim va tobe komponent vazifasidagi fe'l, ot (keng ma'noda)ning semantik xususiyatlarini - ularning qaysi semantik gruppaga mansubligini o'rganishni taqozo etadi.

O'timli fe'llar vositasida hosil qilingan ob'ektli birikmalar quyidagicha o'zgarishlarga uchragani aniqlandi:

Birikma modelning leksik to'ldirg'ichlaridan biri-hokim komponent-fe'l leksema semantik jihatdan arxaiklashgan bo'lib, hozirgi tilda ularning semantik ekvivalenti bo'lgan fe'llar qo'llanadi. Fe'l semantikasining o'zgarishi uning birikuvchaligiga chuqur ta'sir ko'rsatishini tadqiqotchilar qayd etganlar¹³.

Bunday semantik arxaizm razryadiga o'tgan va shu sababli ob'ekt ma'noli fe'l birikmalar hosil qilishda hozirgi kunda mutlaqo ishtirok etmaydigan yoki cheklangan darajada ishtirok etadigan o'timli fe'llar quyidagilar (qavsda ma'nosi arxaiklashgan fe'llarga ekvivalent ma'noli fe'llar keltiriladi).

¹² Sharipov M. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 1918. 28-bet

¹³ O'zbek tili grammatikasi. II. Toshkent. 1974., Gulomov A. O'zbek tilida urg'u. Toshkent. 1947.